

### ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНЦЕПТУ "МАТИ (МАМА)" В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

*У статті на паремійному матеріалі здійснено когнітивний та асоціативний аналіз концепту **мати** (**мама**) у індоєвропейському лінгвокультурному просторі, в якому виокремлено романо-германський та слов'янський ментальні типи. Когнітивний аналіз проведено шляхом структурування концепту у вигляді фрейм-структур. Асоціативний аналіз здійснено через декомпозицію паремійних текстів французької, англійської, польської, української мов та побудову асоціативних полів лексем, що вербалізують даний концепт у мовній свідомості.*

У сучасній лінгвістиці особлива увага фокусується на взаємозв'язку мови та культури: мовної свідомості, в якій перехрещуються мовний та ментальний коди, – та лінгвокультурного простору [1: 335]. Саме тому актуальними стають дослідження "ключових концептів культури" [2], "констант культури" [3], "лінгвокультурем" [4] чи "лінгвокультурних концептів" [5: 75-80; 6: 5-12].

Концепт **мати** (**мама**) в індоєвропейському лінгвокультурному просторі є одним із базових концептів, що має архетипне коріння та сягає архетипу Великої Матері [7: 254-255; 8]. Однак, не зважаючи на спільні корені, цей концепт по-різному розгортається у різних лінгвокультурах індоєвропейського лінгвокультурного простору.

Показати функціонування цього концепту, його універсальні та лінгвокультурні особливості шляхом системно-мовного, когнітивного та асоціативного аналізів і є **метою** даного дослідження. Ми виокремлюємо два типи розгортання концепту **мати** (**мама**): романо-германський та слов'янський. Перед тим, як перейти до аналізу поняттєвої складової концепту шляхом дослідження паремійних фондів англійської, французької, польської та української мов, розглянемо значеннєву складову концепту **мати** (**мама**) через розгляд словотвірних та синонімічних рядів даного концепту, фразеологічні утворення, що актуалізують його в мовній свідомості

У слов'янській групі мов лексема "мати" має досить розгалужений словотвірний ряд (пор. укр. *материзна, материнка, матиця, матка, матірицина, маточка, маточник, мачушник, матковий, материтися, матерювати, матінкувати, безматірний*; пол. *mac, macocha, macoszy, macierz, macierzynski, macierzynstwo, macierzysty, maciora, matczynu, matecznik*), може бути передана великою кількістю синонімічних лексем (пор. укр. *матір, матірка, паніматка, породженниця, матка, мама, матінка, няня, ненька, мамка, мамочка, мамонька, мамуня, мамуся, матуня, матонька, мамуля, мамунця*; пол. *tama, tamusia, matula, mamunia, matuchna, mateczka, mateńka, matusia, matus, matus, matuska, matczysko, rodzicielka, rodzic, stara, macierz, przem, źródło, praźródło, przyczyna, praprzyczyna, powód, podłoże*), утворює досить багато сталих словосполучень (укр. *хрещена мати, Мати Божя, весільна мати, досвітчена мати, мати-героїня, біологічна мати, мати-одиначка, альма-мати, мати природа, мати земля*; пол. *Matka Boska, Matka Najświętsza, Matka Boska Zielna, biologiczna matka, komisja matka, królowa matka, samotna matka, matka chrzestna, matka zastępcza, statek matka, matka Polka, matka natura, matka ziemia*) та фразеологізмів (укр. *Враг його (їх) матір зна; Всмоктувати з молоком матері; Крию (не дай) Мати Божя!; Матері чийї тряця; Мати Божя!; Нехай Мати Божя милує; У матері годитися; Ну тебе (їого) к чортівї (бісовї, нечистїї) матері; Піти в матір; Що за вража (нечиста) мати; Як мати народила; Якої вражої (чортової, бісової) матері*; пол. *Wyśać coś z mlekiem matki; Matko Boska!*), – а це свідчить про "семіотичну місткість" концепту [9: 42; 10: 647].

Романо-германська група (яку ми розглядаємо на прикладі англійської та французької мов) показує менш розгалужений словотвірний ряд, особливо у французькій мові, де він узагалі фактично відсутній (пор. англ. *motherboard, motherfucker, motherhood, mothering, mother-in-law, motherland, motherless, motherly, mother-of-pearl, mother-to-be; grandmother*; франц. *maternité, maternelle, belle-mère*); чималий синонімічний ряд, який проте, ґрунтується як на основному, так і на переносному значенні лексеми "мати" як джерела та початку чогось або ж лише на переносному (пор. англ. *dam, materfamilias, (female) parent, mater; matriarch, old lady, old woman, mummy, mum, mom, mommy, mama, mamma, mammy, mam, foremother; source, spring, origin, genesis parent, beginning, derivation, fount, nourisher, nurturer, nurse*; франц. *taman, origine, source, pays, nonne, accouchée, parent, patrie, cause, ferment, inventeur, point de depart, preliminaries, religieuse, soeur, daronne, mere poule, moule, marâtre, générateur, femelle*). Лексема утворює деякі сталі словосполучення, як от *mother country, Mother Earth, Mothering Sunday, Mother's Day, mother lode, Mother Nature, Mother's of God, mother's boy, mummy's boy, mother ship, Mother Superior, mother tongue* в англ. мові; *rentre mère, être mère, mère*

*de famille, mère gigogne, mère au foyer, la mère de Dieu, la vierge mère, mère poule, Madame mère, reine mère, mère adoptive, mère nourrice, mère d'occase, mère abbesse, grosse mère, petite mère, mère universelle (природа), mère commune (земля), maison mère, idée mère* у французькій. Кількість фразеологізмів в обох мовах романо-германської групи дещо нижча, ніж у слов'янських (пор. англ. *be like a mother to somebody; like a mother hen, learn/be taught sth at jour mother's knee; the mother of sth; be mother (розливати гостям чай!);* франц. *Jurer sur la tête de sa mère; Faire une fixation à la mère; Être plus mère qu'épouse, plus épouse que mère; Faire des contes de ma mère l'oise.*

Аналіз основного системно-мовного матеріалу дає можливість зробити висновки про достатню семантичну місткість концепту **мати (мама)** в індоєвропейському лінгвокультурному просторі, хоча в слов'янській групі спостерігається більша густина синонімічних та словотвірних рядів, романо-германська група представляє лексему у двох основних значеннях – основному (представленому слабше в синонімічному ряді) та переносному ("джерело", "початок") – краще представленому на синонімічному рівні. Словотвірний ряд чисельніше представлений у англійській мові, натомість у французькій практично відсутній. Щодо сталих словосполучень та фразеологізмів – їхній рівень також нижчий, ніж у слов'янських мовах. Проте англ. *mother* – виконує теж функції дієслова, що означає "піклуватись кимось чи доглядати когось, як мати" та прикметника в значенні "материнський", "породжуючий", "рідний". Франц. *mère* – функцію прикметника в значенні "головний", наприклад, у виразах *idée mère* та *maison mère*.

Паремії дають змогу вийти на відповідний лінгвокультурний концепт (під яким розуміємо одиницю колективного знання/свідомості, що має мовне вираження і позначена культурною специфікою) [11: 11], та дослідити його структуру. Нами досліджено 240 паремійних текстів української, англійської, французької та польської мов, що вербалізують концепт **мати (мама)**. Проведений аналіз дає змогу побудувати фрейм-структури концепту у свідомості представників романо-германської та слов'янської лінгвокультури.

Отже, фрейми англійських та французьких паремій практично не відрізняється, ми спостерігаємо практично ідентичні прислів'я та приказки.

Фрейм-структура романо-германських паремій представлена наступними фреймами:

I. **Мати-джерело, початок** (26): франц. *Experience est mère de science; La mère de science est labour*; англ. *Necessity is the mother of invention; Experience is the mother of wisdom.*

II. **Мати-дочка** (25): франц. *Avant de prendre la fille, sache ce qu'est la mère; Courtoise la mère et obtiendras la fille*; англ. *As the mother, so is the daughter; Observe the mother and take the daughter.*

III. **Мати-батько** (18): франц. *Bon temps et bonne vie, mère et père oublie; Dans une maison une fille c'est bien, deux c'est assez, trois c'est trop, quatre et la mère c'est cinq diables contre le père*; англ. *A wise son maketh a glad father: but a foolish son is the heaviness of his mother.*

IV. **Мати-діти** (17): франц. *Il veut apprendre à sa mère à faire des enfants; Si fevrier était à la place de janvier, il ferait geler les enfants dans le ventre de leur mère*; англ. *Every mother's duck is a swam; A mother never thinks her baby is ugly.*

V. **Мати-свекруха** (10): франц. *Belle mère et belle fille et mauvais vin sont légumes lourds à digérer*; англ. *The mother-in-law remembers not that she was a daughter-in-law.*

VI. **Мати-любов, цінність** (6): франц. *La mère doit être la conscience et la dignité de la famille*; англ. *God could not be everywhere and therefore he made mothers; Mother knows best; The greater love is a mother's.*

VII. **Мати-мачуха** (5): франц. *Celui qui n'a pas voulu obeir à sa mère, obeira par force à sa marâtre*; англ. *There are as many good stepmothers as white ravens.*

З метою порівняння розглянемо фрейм-структуру слов'янських (польських та українських) паремій:

I. **Мати-діти** (47): укр. *Мати пазуху подере, для дітей збираючи, а діти пазуху подеруть, од матері оббираючи; Без матки нещасливі дітки; У кого є ненька, у того й голівка гладенька; Всяке дитя матері миле; У дитини заболить пучка, а в матері – серце; пол. Dobrze dziatki to skarb matki; Kto dziecko chwali, ten matkę po sercu głaszcze; Matka dzieciaka słowem napasie.*

II. **Мати-найбільша цінність** (30): укр. *До людей по розум, до матері по серце; Любов матірня й на віддалі гріє; Матері ані купити, ані заслужити; Материнська молитва із дна моря піднімає; Мати праведна – опіка і охорона камінна; На світі знайдеш усе, крім рідної матері; Тільки в світі правди, що рідная мати; Без матері і сонце не грає; Жінка до світу, теця для привіту, матінка рідна краще всього світу; пол. Matka jest tylko jedna; Matki nie kupisz; Przeklęty, kto zasmuca matkę swoją.*

III. **Мати-батько** (23): укр. *Батько – не мати: не поцілує й не приголубить; Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година; Хто батька-матір зневажає, той добра не знає; пол. Kto nie słucha Ojca i Matki, ten się słucha psiej skóry; Kto nie słucha ojca, matki, będą go bić własne dzieci; Matka rodzi, ojciec płodzi.*

IV. **Мати-дочка** (14): укр. Син – утіха батька, а дочка – матері; Чого мати научить, те й дочка знає; За горами мала хмаронька, яка мати, така й донька; пол. Jaka mać, taka nać; Jaka ziemia, taka góra, jaka matka, taka córka; jakie jabłko, taka skórka, jaka matka, taka córka; *Mądra matka dba o swe córki; Mądrej matie mało dwie córki.*

V. **Мати-мачуха** (11): укр. Голівонька наша бідна, що в нас матінка нерідна; Що мати – то не мачуха; Горілка – не дівка, а мачуха – не мати; Добра мачуха, а все не рідная мату!; Мати голівку миє – пригладжує, а мачуха миє – прискубує; Мати дітей пушить, а мачуха – сушить; Мати рідна б'є – так гладить, а мачуха і гладить – так б'є; пол. Nie każda macocha pasierby kocha; *Lepiej jak matka bije, niż macocha głaszcze.*

VI. **Мати-свекруха** (3): укр. Навчай мене, моя мати, як свекрусі догоджати; Рідна мати і б'є, так не болять, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

VII. **Мати-джерело, початок** (3): пол. *Nadzieja matką głupich; Potrzeba matką wynalazków; Powtarzanie jest matką wiedzy.*

VIII. **Мати-хата** (3): укр. Де хатка, там і паніматка; Дорогая тая хатка, де родила мене матка; Аби хата, буде досвітчана мати [12; 13; 14; 15; 16].

Проаналізовані фрейм-структури паремійних текстів дають змогу побачити розгортання специфічних культурних сценаріїв у різних лінгвокультурних спільнотах:

**Романо-германський тип**

мати – джерело, початок (26)  
мати – дочка (25)  
мати – батько (18)  
мати – діти (17)  
мати – свекруха (10)  
мати – любов, цінність (6)  
мати – мачуха (5)

**Слов'янський тип**

мати – діти (47)  
мати – найбільша цінність (30)  
мати – батько (23)  
мати – дочка (14)  
мати – мачуха (11)  
мати – свекруха (3)  
мати – джерело, початок (3)  
мати – хата (3)

Фрейм-структури концепту містять ядро та периферію. Ядро зумовлене найчисельнішими "сценаріями", які розгортають паремійні тексти. Сюди відносимо "мати-джерело, початок" (26), "мати-дочка" (25), "мати-батько" (18), "мати-діти" (17) в романо-германській лінгвокультурній реалізації концепту та "мати-діти" (47), "мати – найбільша цінність" (30), "мати-батько" (23), "мати-дочка" (14). Отже, маємо спільні три блоки фреймів – хоча на дещо відмінних позиціях. Натомість, присутній на периферії у слов'янському типі фрейм "мати – джерело, початок" (3), в романо-германському лінгвокультурному просторі займає перше місце (26 паремій). Фрейм, що актуалізує когнітивну ознаку "мати – любов, цінність" (6) та представляє периферію фрейм-структури романо-германського типу, у слов'янському міститься на другій (ядерній) позиції (30 паремій). Зовсім відсутнє в романо-германській мовній свідомості асоціювання матері із хатою, яке периферійно, однак присутнє в слов'янській мовній свідомості (3 паремії). Усе це дає змогу говорити про різне лінгвокультурне маркування даного концепту. Детальніший асоціативний аналіз паремій дає змогу чіткіше побачити цю різницю. Оскільки кожна паремія являє собою міні-текст, вважаємо доцільним застосування текстоцентричного підходу до асоціативного аналізу. *Асоціативний аспект дослідження* паремійних текстів має на меті методом декомпозиції та делінезації останніх вибудувати асоціативні поля навколо основних вербальних репрезентантів концепту, утворені сукупністю отриманих при цьому розщепленні асоціативів. Отже, ми вибудовуємо наступні асоціативні поля концепту **мати (мама)**:

mère<sup>1</sup> (джерело, початок) – *experience, labeur, nuit, patience, commerce, memoire, oisiveté, pareses, pauvreté, prudence* ;

mère<sup>2</sup> (мати, мама) – *fille, ventre, bébé, enfant, père, fils, amour, accueil, perdre, feu, petite vipère, éclater, compatissante, ressembler, poulain, diable, oublier, obeir, désobeir, nourrire* ;

bonne mère – *bon cep, planter, vigne, bon vache, marier le fille, fils de bohneur, ne dire pas*;

belle-mère – *belle fille, mauvais vin, légume sourd, terre la couvre, belle-soeur, diable, amere*;

marâtre – *mère, par force, obeir, male, neige, servi de mère.*

mother<sup>1</sup> (джерело, початок) – *experience, wisdom, memory, necessity, night, idleness, repetition, diligence, fair day in winter, accident*;

mother<sup>2</sup> (мати, мама) – *daughter, child, father, mother's blessing, darlings, duck is a swam, observer, sweet-talk, old-lady, be everywhere, God, knows best, baby, gosling a swam, son, greater love*;

mother-in-law – *daughter-in-law, remember not*;

stepmother – *mother, white ravens*;

matka<sup>1</sup> (мати, мама) – *ojciec, dzieci, córka, dziatki, skarb, nie słuchać, słuchać psiej skóry, pokorne ciele, korzeń, słowem napasie, rodzic, wychowywać, dobre ostatki, jabłoń, koszula, Zielona Matka,*

*ziemia, jabłko, polewka, mądra, chleb, jedna, błogostawiona, nie kupisz, raz nauczy, ciepły piec, cichy kąć, żur;*

*masocha – matka, głaszczę, bije, pasierba, nie kocha;*

*matka<sup>2</sup> (джерело, початок) – nadzieja, potrzeba, powtarzanie.*

*мати (мама) – батько, молитва, дитина, не купити, навчить, донька, шануй, діти, плаче, серце, любов матірня, не заслужити, праведна, опіка, охорона каменна, син, хата, клепка, вода, яблуна, колисала, найдорожча, рідна, добре, сонце, рід наймиліший, вірна порада, тепло, слівце, краще всього світу;*

*нерідна мати (мачуха) – не мати, бідна голівонька, як подивиться; і на душі холоне; прискубує, сушить, гладить – так б'є; зимне сонце, сиротина;*

*рідна мати – серце, літне сонце, б'є – не болить; свекруха, не болить, невістка, догоджати.*

Отже, як показує здійснений аналіз, в обох лінгвокультурах – романо-германській та слов'янській наявні два ряди семантичних ознак концепту **мати**. По-перше, в нього входять семи, спільні для всіх його мовних реалізацій, які "укріплюють" лексико-семантичну парадигму та утворюють його понятійну чи прототипну основу: трактування матері, як тієї, яка народжує, любить дитину, нерозривно пов'язана із дочкою та "батьком" (чоловіком), є антиподом мачухи чи свекрухи. По-друге, туди входять семантичні ознаки, спільні хоча б для частини його реалізацій, марковані лінгвокультурною, етносемантичною специфікою та пов'язані із ментальністю носіїв мови або із менталітетом національної мовної особистості: це особливе вшанування матері в слов'янській ментальності, надання їй виняткового значення, статусу найріднішої та найбільшої цінності, – та трактування матері в переносному значенні – як універсального джерела, початку чогось, притаманне романо-германській ментальності. Навіть польські паремійні фонди запозичили це значення лексеми, що виражає даний концепт, лише в українській паремійній спадщині воно ніде не зафіксовано. Цікавим є особливий зв'язок між матір'ю та дочкою, який у романо-германському паремійному представленні досягає навіть вищого ступеня, ніж зв'язок між матір'ю та батьком, що сильно маркований у слов'янській народній творчості. Натомість, достатньо невираженою видається складна специфіка відносин "мати-син", що практично відсутня у прислів'ях та приказках (навіть на периферії фрейм-структур). Хоча окремі аспекти розгортання цього фрейму спостерігаємо в пареміях, де описані відношення свекруха-невістка, оскільки свекрушина нелюбов до невістки проектує її почуття до сина.

Таким чином, підсумовуючи сказане, можемо ствердити, що концепт *мати (мама)*, попри його лінгвокультурну маркованість, є одним із універсальних концептів індоєвропейського лінгвокультурного простору та "несе в собі символ *mater natura* та *mater spiritualis* всього життя" [8].

Перспективою подальших досліджень даного концепту є його функціонування в сучасному мово-мисленні (синхронний зріз) шляхом дослідження асоціативного потенціалу стимулу **мати (мама)**, дослідження відповідей респондентів, що *буде метою наших подальших розвідок*. Цікавим та вартим уваги видається також порівняльний аналіз концепту **мати (мама)** із іншими суміжними концептами, як-от *жінка, батьківщина, земля, батько*, визначення універсальних та ідіоетнічних складових у їх структурі при міжмовному та міжкультурному аналізах.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: "Языки славянской культуры", 2001. – 288 с.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. М., 1997. – 334 с.
5. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.
6. Воркачев С.Г. Концепт как "зонтиковый термин" // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 24. – М., 2003. – С. 5-12.
7. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М.: ВЛАДОС. – С. 254-255.
8. Юнг К.-Г. Психологические аспекты архетипа матери / Юнг К.-Г. Душа и миф. Шесть архетипов – <http://www.myth.net.ua/lib/yung108.htm>.
9. Сулимов В.А. Когнитивное описание языка и его культурологическая интерпретация: когнитивные трансформации // Филологические науки. – № 1. – 2006. – С. 40-47.
10. Словник української мови: В 11-и томах / За ред. І. Білодіда – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 4. – 647 с.
11. Антологія концептів / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – Москва, 2007. – 512 с.
12. Українські прислів'я та приказки / Упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка. – К., 1984. – 390 с.

13. Maloux M. Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes. – Paris, 1961. – 628 p.
14. Lexilogos. Dictionnaire français. – [www.lexilogos.com/français\\_langue\\_dictionnaires.htm](http://www.lexilogos.com/français_langue_dictionnaires.htm).
15. Wielka Księga Przysłów / Pod red. Katarzyny Nowakowskiej. – Warszawa: ARYSTOTELES, 2006. – 408 s.
16. Wilson F.P. The Oxford Dictionary of English Proverbs. – Oxford Univ. Press, 1970. – 886 p.

Матеріал надійшов до редакції 10.04. 2008 р.

**Марчук У.Б. Особенности функционирования лингвокультурного концепта "мать" в индоевропейском лингвокультурном пространстве.**

*В статье на паремийном материале выполнен когнитивный и ассоциативный анализ концепта **мать** в индоевропейском лингвокультурном пространстве, в котором выделяем романо-германский и славянский ментальные типы. Когнитивный анализ осуществлен посредством структурирования концепта в виде фрейм-структур. Ассоциативный анализ выполнено путем декомпозиции паремийных текстов французского, английского, польского и украинского языков и построения ассоциативных полей лексем, вербализирующих данный концепт в языковом сознании.*

**Marchuk U.B. Peculiarities of Functioning of Linguistic-Cultural Concept "Mother" in Indo-European Linguistic-Cultural Space.**

*In the article the cognitive and associative analysis of the concept **mother** in the French linguistic-culture on the proverb and sayings' material is carried out. The cognitive analysis is realized by the way of structuring of the concept in the form of frame-structure. Associative analysis is carried out by the way of decomposition of proverb and sayings' texts of French, English, Polish and Ukrainian languages and by the building the associative fields of lexemes, which verbalize this concept in the language consciousness.*